

VIDÉKGAZDASÁG DIVERZIFIKÁLÁS ÉS MULTIPLIKÁLÁS

Oláh János

egyetemi tanár, TSF Környezetgazdálkodási Tanszék – saker@szarvasnet.hu

A *multiplikátor* (megsokszorozó) hatás közgazdaságtanban használt fogalom. A beruházás megrendelést és bevételt jelent a tőkejavakat előállítóknak, az ő rendelkezéik pedig másoknak. A foglalkoztatottak keresletet támasztanak a fogyasztási cikkek piacán. Végül egész láncolaton fut végig a serkentő hatás. Így a beruházások saját növekedésüknél nagyobb mértékben sokszorozzák meg az összkibocsátást, a létrehozott áruk és nyújtott szolgáltatások összességét. A vidékgazdaság multiplikálása ellenben környezetgazdálkodási koncepció. A primer földművelő gazdasági tevékenységek (mezőgazdaság, erdészet, halászat, bányászat) elsődleges nyersanyagaiból javak és szolgáltatások előállítását, átdolgozását, fejlesztését, elosztását, forgalmát és fogyasztását integrálja. Tehát a helyi természeti erőforrásokra specializált primer gazdaság diverzifikálásával, a szekunder, terciér és kvaterner gazdasági folyamatok egymást sokszorozó hatásával, vagyis az elsődleges termelés alapanyagának feldolgozó és fogyasztó értékhozzáadásával biztosít munkát és jövedelmet a vidéki társadalomban. Ez termeli újra a vidék gazdasági autoritását, önállóságát, valamint környezetével és a várossal való fenntartható kapcsolatát. Az emberi civilizáció történetét is az elsődleges termelő és önellátó vidék fölös erőforrásai városi továbbfejlesztésének megoldási formái bonyolították. Így keletkezett eltérő természeti tájakon és nyelveken először a város görög nevéből

(*polis*) érdekérvényesítő *politika*, majd latin nevéből (*civitas*) változatos kultúrájú *civilizáció*. Kultúrák is a gazdaságba vont új alapanyagok tájra sajátos multiplikálásából születtek. A takarmánytermesztés megjelenéséből származó termékfőlölesleg táplálta a reneszánszt (Bernal, 1963), majd a felfedezések, kereskedelem és szénenergia egyre hatékonyabb erőforrás-kivonó és -sokszorozó képessége az ipari forradalmat. Felgyorsult a vidéki erőforrások városba áramlása, különösen a 18. századtól, amikor az ipari forradalom tömegesen kezdte alkalmazni a 17. század tudományos eredményeit. Magyarországon a 19. században, a kiegyezéssel kezdett növekedni a vidéki erőforrások városi multiplikálása. Adam Smith azt tartotta, hogy a városok megélhetését a vidék biztosítja a városok és azokat körülvevő agrárterületek közötti kereskedelemmel. Fájalta, hogy a gyarapodó városokban születő termést növelő technológiák hatására megfordult a dolgok természetes rendje, többé már nem a falu tartotta el a várost, hanem a város a falut.

Kimerülő erőforrásérték

A 20. század második felétől a hagyományos földművelésre épült vidékgazdaság olajiparosítása még hatékonyabbá tette a tömegtermelés erőforráskivonó hatását, egyben felgyorsította a természeti erőforrások kimerülését is. A vidék korábban zártabb anyag-, termék- és értékforgalma nyersanyagex-

portra egyszerűsödött. Így a termelő, feldolgozó és fogyasztó folyamatokhoz kapcsolt munkahelyek városba áramlása lepusztította a vidéket. Az exportszállításokra programozott monokultúrás nagyüzemi gazdálkodás sok olajat és kevés emberi munkaerőt igényel. Alapanyag- vagy nyersanyagkivonással megszűnt a még helyben maradt gazdasági multiplikáció. A földjükről elűzött vagy agrártámogatott kisbirtokosok töredékének maradt csak munka, többségüknek bérmunka. Az elszállított nyersanyagot, többszörösen átdolgozva, érték-sokszorozva, drága importként vásárolja vissza az otthon maradt nyersanyagtermelő. Az értéknulázott falusi tájkon és közösségeken is túlnyúló környezeti, gazdasági és politikai externáliák napjainkban riadóztatják a társadalmat. A vidékpolitika kényszerű civilizálására a századvégen megindult a kiürített vidékek rehabilitálása, gazdaságának felélesztése, diverzifikálással, az alapanyag és érték helyi multiplikálásával. Alakulóban és terjedőben a posztmodern földművelők és vidékfejlesztők elméleti, politikai, igazgatási és gyakorlati tevékenységének ígéretes európai mintája. A vidékállapot humán és földszervező folyamatai segítik az értéksokszorozó posztmodern vidékgazdaság visszaállítását. A 19. és 20. századok nagyrészt még nem számoltak az erőforrások fizikai korlátozottságával. Feldolgozással és multiplikálással kompenzálni vélték az agrártermelés és általában a természeti erőforrások csökkenő hozadékát. A folyamatos technológiai újítások bővítették a növekedés lehetőségeit. Egyedül az emberi munka vált az értéktermelés végső forrásává. Egyre csökkent a termelő, a gazdaság anyagi állományát valamilyen módon gyarapító tevékenység, miközben növekedett a nem termelő vagy szolgáltatótevékenység aránya. A társadalom fokozatosan, a gazdasági multiplikálás értékhozzáadó munkájával szolgáltató gazdasággá alakult. Sokszor már a termelő és szolgáltatótevékenységek szétválasztása

is nehézkes. Ugyanakkor az ezredfordulóra újra előtérbe került a szűkülő természeti erőforrások értékképző szerepe. Visszafordulóban a dolgok természetes rendje.

Videkállapot

Valamikor a vidéki tájban a helyi közösség szervesen azonosult az elsődleges termeléssel. Társadalmá földművelésből és annak másodlagos, értéksokszorozó helyi integrálásából élt. Ezért környezete és életstílusa különbözik a városétól, amely a vidéki nyersanyagok és erőforrások sokszoros feldolgozásából él. A vidék vizuálisan is felismerhető észleléssé különült (Clout, 1972). Szerveződése a helyi társadalom munkájával jött létre az új kőkorszaktól napjainkig. Hagyományosan kialakult kulturális, szociális, bírói és technológiai szokásai szabályozták a földművelést mint a természeti erőforrások hasznosításának egyedüli ágazatát. Ez a szerves vidék került korunkban a nemzetközi termelés és fogyasztás rendszerének olvasztójába. Nem meglepő, hogy a hagyományos falusi lét és gondolkodás, valamint az olajra épülő ipari technológiák és biznissz-szemlélet kényszerű együttléte kulturális, szociális és gazdasági egyensúlyhiányt okozott a világ számos térségében. A hagyományos értékek és normák társadalmi tőkéjét (Fukuyama, 2000) lassan felemészítő neoliberais világgazdaság globális evolúciója a vidéki hagyományos tevékenységeket és értékeket válságba sodorta. Az ipari technológiák idegen kultúrája átalakította a vidéki környezetet, megindult és tart a városba áramlás. A földművelő hatékonyság javítását célzó próbálkozások, mint a technológiák és hibridek folyamatos utánpótlására utalt zöld forradalom, majd a kívülről vezérelt integrált fejlesztés gyakorlata sem volt igazán sikeres. Legújabbban a népességrobbanás, városiasodás, turizmusipar által okozott környezeti károk enyhítése került előtérbe. A káros externáliák kivédésére új koncepciók születtek. A

külső segítség vagy beavatkozás minden formájánál a helyi társadalmat kell figyelembe venni mint a leghatékonyabb környezeti tényezőt: helyi népesség a vidék szervező ereje és a hagyományos szerves vidékintegráció korszerűsítése a szervezés főiránya.

Vidékintegráció

Vissza kell állítani a vidék szerves integrációját. A földműves nem pénzt hajszó, más tájak termékeinek fogyasztója, hanem tájalakó, aki az integrált vidéki élet termelője, művelője és fogyasztója is volt. Magyarországon az iparszerű szocialista nagyüzem gazdasági csődjét is a kényszerből bevezetett háztáji integrációs rendszer késleltette, felszínes és múló prosperitással. A multiplikáló kistermelés a termőföld tíz százalékán a mezőgazdasági nettó termelés 58 százalékát produkálta (Buday-Sántha, 2001). Párhuzamosan bevezetett melléküzemági és kiegészítő tevékenységek tovább diverzifikálták a vidékgazdaságot. Munkát adtak az iparszerű óriástáblákról kiszorult falusi népességnek. A nyolcvanas években a nem mezőgazdasági foglalkozású falusi népesség aránya már meghaladta a hatvanöt százalékot. Mindez azonban a közös tulajdonú nagyüzemi erőforrásokra épült. A rendszerváltás után a magánérdek már nem támogatta az integrációt. A nagyüzemek elsődleges nyersanyaga kivonásra került, a vidék munka nélkül maradt. Átfogó posztmodern vidékintegrációra van szükség, amelynek lényege a felértékelődött vidéki erőforrások diverzifikálása, multiplikátor (megsokszorozó) láncolatainak visszaállítása és helyi hasznosítása, a hagyományos termelő, feldolgozó, fogyasztó szerves falusi életet korszerűsítése. Természetszerű élelmiszerláncot működtetve, információstechnológiával, menedzsmenttechnológiával, kockázatkezeléssel, biztosítással, valamint a szerződéses tervezés, nyersanyagtermelés, feldolgozás, átdolgozás, végtermék-előállítás, élelmiszerfogyasztás és fogyasz-

tatás-integrált munkafolyamataival. Beruházó, műveltető és értékesítő munkáktól a fogyasztó turisztaszolgáltatásig terjedő helyi munkahelyeket létrehozva, hasznot és megélhetést biztosítva a vidéknek. Megvalósításához azonban európai humánszerveződés, földszerveződés, tulajdonviszonyok, birtokméret, haszonbérlet és birtokpolitika szükséges.

Vidéki ház és település-erőforrás

Falu a vidéki élet szimbóluma, a helyi társadalom szociális szerveződésének gyümölcse, a honos földhasználat és technológiák kifejeződése. A hagyományos humán szerveződés kultúrája lakóház- és településszerkezetben rögzült és véglegesült. A vidéki ház lakó és termelő kettős funkciója szétszórt vagy kisebb-nagyobb halmazokba rendezett formában működött, sajátos életmóddal, tájszerkezettel és szociális szerveződéssel. A vidéki környezet és ember kapcsolata kulturális és etnikai sokféleséget teremtett, amely az épületek szerkezetében, elrendezésében, a felhasznált anyagokban és díszítésében nyilvánult meg. Újabban a vidéki ház, mint a kulturális örökség koncentrált hagyománya, és mint a lakótáj korszerű objektuma felé fordult a figyelem. A falusi ház újra a vidék értékes erőforrásaként egyre inkább gazdasági, szociális és turisztikai perspektívát jelent. Térbeli eloszlási mintázatuk jelenti a vidéki települési szerkezet legfontosabb paraméterét. A koncentrált vagy szórt eloszlás a táji hagyományon túl különböző igényeket és követelményeket eredményez a helyi társadalom és az állam számára a közlekedésben és szolgáltatásokban. Az eloszlás leírásának mennyiségi mutatója a Clark-Evans „legközelebbi szomszéd” modell R értéke, amely R1 egészen szórt település esetén (Frutos, 1999). A koncentráció növekedésével közelít az R0, a szórdóság homogenizálásával pedig az R2,15 értékhez. Az eloszlás természetesen nem számol az egyes épüle-

tek szervezeti, erőforrás, szolgáltatás, összeköttetés eltérő funkcióival és értékével. Ráadásul bármely településszerkezet folyamatosan változik, korábban a koncentráció, újabban a szóródás irányába is.

Vidéki humán szerveződés

Mind a természeti vagy természetközeli, mind pedig a mesterséges ökoszisztémák, röviden a vidéki táj leghatékonyabb komponense maga az ember. Közösséget alkotó erejével formálja és szervezi a vidéket.

A falusi népesség szerveződésének négy alapelve van:

(1) Viszonylag ritka népsűrűség a terület-igényes földművelési rendszer miatt.

(2) Kis közösségek halmazai. A szétszórt vagy kis halmazú települések izoláltabbak, a várossal összehasonlítva kevesebb szolgáltatást nyújtanak. Ugyanakkor növekvő városiasodás, javuló kommunikáció, mobilizáció, gazdasági globalizáció és mindezek eredményeként a hagyományos szerkezet válsága gyorsan változtatja a szociális szerkezetet és mentalitást.

(3) A vidéki lét kényszerű lényege az elvándorlás. A városba vándorlás nem új kele-

tű. A 18. században az ipari forradalom bekövetkeztével, a fejlett térségekben kezdett először növekedni, majd a második világháború után gyorsult fel és vált világméretűvé. Legújabbban a fejlett országokban a természetközeli lakótáj-igénnyel beindult az ellenvárosiasodás vagy vidékiesedés, a visszavándorlás a természet közeli életbe.

(4) Mai vidék jellemzője a gyors változás. A fejlődő országokban az elvándorlás kedvezőtlenül átalakította a vidék biológiai és szociális szerkezetét, károsítva az innovatív képességet, gyengítve a munkaerőt (Frutos, 1999).

Nemcsak a földművelő munkában, hanem a vidék diverzifikálását ígérő feldolgozó, kereskedelmi, szolgáltató és turizmus ágazatokban is károsodott a humán erőforrás. A szelektív elvándorlás csökkenti a vidék érdekérvényesítő képességét. A zártabb falusi közösségekben e kedvezőtlen változások hatása még nagyobb, mivel nehezebben fogadják a változásokat és az új betelepülőket. Nem véletlenül a demográfiai arányok és szerkezetek szerepelnek döntően Cloke (1977) vidékindexének változói között is

Ország	FN 10 ⁶	E	G	T	S	ET
Zaire	18,7	0,33	0,60	0,54	93	150
Tunézia	3,2	0,12	1,45	0,53	103	91
Kolumbia	9,1	0,13	0,71	0,44	113	54
Malajzia	6,8	0,11	0,66	0,42	99	83
Ausztrália	2,0	0,31	0,35	0,24	112	57
Portugália	6,9	0,45	0,34	0,26	94	62
Spanyolország	13,1	0,52	0,30	0,26	99	64
Franciaország	14,4	0,45	0,29	0,17	100	53
Dánia	0,8	0,64	0,30	0,18	113	53
Svédország	1,4	1,10	0,22	0,19	112	63

E=előregedés aránya (FN>65év/FN<15év).

G=generáció-megújulás aránya (FN15–19év/FN40–64év)

T=termékenység arány (FN0–4év/nők20–24év).

I=ivararány (100 férfi/nő).

ET=eltartottak aránya (FN<15év+FN>64év/FN15–64év)

1. táblázat • A falusi népesség (FN) demográfiai szerkezete, 1988

1. Populáció sűrűség (per km²)
2. Populáció változás (% népszámlálások között)
3. 65 évesnél idősebb populáció (% teljes népesség)
4. 15-45 év közötti férfi populáció (% teljes népesség)
5. 15-45 év közötti női populáció (% teljes népesség)
6. Lakottsági arány (% teljes népesség 1,5 fő/szoba)
7. Lakottsági arány (háztartás/lakás)
8. Komfortos háztartás (%)
9. Foglalkoztatás szerkezet (% csoportonként)
10. Ingázók aránya (%)
11. Letelepdedők aránya (% 5 éven belül)
12. Elköltözők aránya (% 1 éven belül)
13. Letelepdedők és elköltözők aránya (%)
14. Távolság várostól (100 000 lakosú, km)

2. táblázat • Cloke vidékindex paraméterei

A második világháború előtt Magyarországon a falu népessége döntően a mezőgazdaságból élt. Az iparszerű szocialista nagyüzem, majd a kényszerű háztáji integrációs rendszer hatására mára a mezőgazdaság, ipar és szolgáltatás részaránya nagyjából azonos mértékben harmadolja a falusi munkát és megélhetést. Harcsa (1996) szerint 1955 és 1993 között, részben a népességtöbblet levezetésére 7,2 millióan vándoroltak el falujukból, ebből véglegesen 3 millióan telepedtek le városokban. Vándoroltak a vidékről erőszakosan kivont erőforrások után. A lakóhely és munkahely kényszerű szétválása miatt az ingázók száma évente megközelítette a másfél milliót. Nagyüzemek, háztáji integráció és ingázás diverzifikálta a szocialista vidékgazdaságot, felgyorsítva a fejlődő falvak látványos átalakulását. A nyolcvanas években kialakult lappangó válság, majd a rendszerváltás felbomlasztotta a nagyüzemet, a háztáji integrációs rendszert, felszámolta a vidéki ipart. Mindez, az alacsonyabb képzettségű ingázók tömeges elbocsátásával együtt néhány év alatt rendkívüli mértékre növelte a falusi munkanélküliséget. A kedvezőtlen földrajzi adottságú vidékeket még a lassan fejlődésnek induló ipari vállalkozások is elkerülték.

Földszerveződés

A vidéki humán szerveződés elsődleges hatása a tájra és az erőforrások hasznosítására a földszerveződés alakításában nyilvánul meg. Meghatározza, hogy milyen tulajdonformák, birtokméret, földbérlet és birtokpolitika valósul meg a természeti és földművelő tájban. A demográfia, településszerkezet, valamint a földhasználat feltárását és megismerését népszámlálási és más összeírási adatok segítik. Sajnos a rendelkezésre álló, adminisztratív, ezért mesterséges határokkal kijelölt területeken gyűjtött adatok legtöbbször nem alkalmasak a kisebb helyi közösségek, természeti egységek, vízgyűjtők ökológiai és ökonomiai elemzésére, mivel nem rendelkeznek ezekre elkülöníthető adatbázisokkal. Az adminisztratív vagy politikai határok ritkán azonosak a természeti határokkal. Ráadásul a válaszok gyakran pontatlanok, hiányosak, és a kérdőívek tervezése és formulázása sem egységes. Mindez nehezíti a különböző elemzési koncepciók és hosszabb időszakok összehasonlítását.

Tulajdonformák

A földkisajátítás bármely közösség legelső és legalapvetőbb tevékenysége, amellyel

Kollektív tulajdon	Kommunális	Törzsi Önkormányzati	
	Állami	Szocialista	Kibuc Kollektív farm Önigazgató farm
Egyéni tulajdon		Kapitalista	Köztulajdon Kincstári
		Magán	Szövetkezet Cégek Egyesületek
	Nagybirtok Közepes birtok Kis tulajdon Kis farm		

3. táblázat • Agrár tulajdonformák

területét szervezi. Számos tulajdontípus létezik rá jellemző, sajátos gazdasági és társadalmi hatásokkal.

A tulajdon legfontosabb változói: a tulajdonlás, nagyság és a vonatkozó egyéni vagy közösségi jogi eljárás. A tulajdon, javak, hatalom nem akadémikus kérdés. Arányos vagy aránytalan eloszlása alakítja, építi vagy rombolja a tájszerkezetet, földszerveződést, vízszabályozást, erdőirtást, legeltetést, szántóművelést. A földmegosztás morfológiája, a parcellák nagysága és földhasználata a legszembetűnőbb sajátossága a vidéki tájnak. A szocializált rendszerekben az állami tulajdon képezte a földművelés alapját. A kollektív tulajdon általánosabban elterjedt formája a szövetkezeti, kommunális, önkormányzati és kincstári földek. A magántulajdon széles skálája a nagybirtokoktól a kis családi farmokig terjed.

Birtokméret

A birtok nagysága vagy a földtulajdon-koncentráció a tulajdon típusától függetlenül is a legfontosabb tényező a vidéki táj szerkezetében és működésében. A birtok nagyságát növelő földtulajdon-koncentrációt a Gini index jelzi, 0-tól 1-ig terjedő dimenzió nélküli egységgel. Ha a Gini index 0, az azt jelenti,

hogy az adott területen a tulajdonosok teljesen azonos nagyságú birtokkal rendelkeznek. Ha 1, akkor az adott területen a föld egyetlen birtokos tulajdona. A földkoncentráció igen nagy a latin-amerikai országokban, ahol tizenhét ország 99,9 százalékában a Gini index 0,7-0,8 közötti. Ugyanakkor tizenhét fejlett ipari országban csak 12 százalék a 0,8-as földkoncentráció. Ezt is Spanyolország és Olaszország földkoncentrációja adja, ahol az index nagyobb, mint 0,75 (Frutos, 1999). A földművelés birtoknagyság szerkezetét Bonnamour (1970) négy csoportba sorolta. Politikai kivételekkel a földművelő birtokmérete fordítottan arányos a népsűrűséggel, tehát követi a természeti erőforrás-használat ökológiai törvényeit.

Birtokméret-típusok

(1) Az első csoportban, az ázsiai birtokszerkezetet képviselő Japánban, szinte kizárólag a kis birtokméret dominál.

(2) A második csoportba az európai országok tartoznak, kis és közepes gazdaságok mellett egyenletes birtokméret-eloszlással, azonos jövedelemmel és a kis méretből adódó munkaintenzív gazdálkodással. Kivételek: jelentősebb nagybirtokkal Spanyolország és Olaszország.

Farm, ha	Japán	Belgium	EU-átlag	Mexikó	USA	Argentína
<1	34(65)	1(5)	(22)			
<5				1(67)	4(78,9)	1(14)
1-5	50(32)	21(55)	(38)			
<10						
5-10	8(1)	25(22)	(12)			
5-20				1(17)		1(22)
10-20	4(1)	27(12)	(8)			
5-50					14(14)	
10-50						
20-50	4(1)	18(4)	(11)			
20-100				4(9)		3(25)
>50			(5)			
50-100		6(1)			19(5)	
>100						
100-200		2(1)				
100-1000				16(6)	38(2)	20(24)
>1000				78(1)	25(0,1)	75(15)

4. táblázat • Birtokméret típusok összterülete és (gyakoriság) eloszlása, %

(3) A harmadik csoportban, például Mexikóban, de még jelentős számú apró gazdasággal a nagybirtok dominál.

(4) A negyedik csoportba nagybirtok-dominanciával a latin-amerikai országok tartoznak. Földextenzív gazdálkodás a jellemző az USA, Ausztrália és Új-Zéland tágasabb térségein is. A harmadik és negyedik birtoktípusban, szélsőséges mértékben eltérő lehet a jövedelem. Ezekben az országokban a szociális problémák értékalapú földreformot igényelnek.

Szemben a 18. századi angol, francia és általában az európai birtokméret-rationálással, a hazai nagybirtokszerkezet átalakítását célzó politikai törekvéseket kevés siker kísérte. A 19. századi állapothoz képest ugyan valamelyest csökkent a nagybirtok és növekedett a családi birtok részaránya Magyarországon is, különösen az 1945. évi földosztás hatására.

Az erőszakos kollektivizálás azonban szélsőséges mértékben növelte a nagybirtok dominanciáját, felszámolta a családi gazda-

ságokat, szétrombolta a táji diverzitást. Félő, hogy a rendszerváltoztatók magánérdeke véglegesíti ezt az állapotot. Az európai értékrenddel ellentétben tehát a hazai birtokszerkezet az államszocializmus megszűnésével is örzi a 19. század végétől kialakult és a modernizáció zsákutcáját jelentő történelmi folytonosságot. A nagyüzem és családi gazdaság szélsőséges szembenállását, a bér munkát kizsákmányoló nagybirtok uralmát és a háztáji integrációból nagyüzemi háttér nélkül maradt életképtelen törpebirtokok kiszolgáltatottságát (Tanka, 2002).

Földhaszonbérlet

A tulajdonlás és birtokméret meghatározza a vidéki társadalmat, de a mindenkori tulajdonos bérbeadó joga módosíthatja a földművelés gyakorlatát.

A művelés három alaptípusát különíthetjük el.

(1) a tulajdonos a termelő,

(2) a tulajdonosnak kötött összeget fizető bérlő a termelő,

(3) részes bérlő a termelő.

Farm, ha	1895	1935	1945	1945 földosztás	2000
<5	14,9 (72,8)	17,8 (81,8)	19,3 (85)	39 (86,9)	10 (90,4)
5-10	14,6 (16,1)	14,1 (10,6)	12,6 (8,8)	17,3 (8,5)	(4,3)
10-50	22,8 (10,1)	22,8 (6,8)	20 (5,4)	22,8 (4,1)	(4,4)
50-100			5 (0,3)	4,4 (0,3)	(0,5)
50-500	15,4 (0,8)	19,7 (0,7)			
>100					(0,3)
100-1500			21 (0,4)		
>500	32,3(0,2)	25,6 (0,1)			
>1000					nagyüzem 90
>1500			22,1 (0,1)		

5. táblázat • Birtokméret összterület és (gyakoriság) megoszlása Magyarországon 1895, 1935: Csizmadia (1993), 1945: Orosz et al. (1996), 2000: Tanka (2001)

Az értékalapú földbérlés csak kiegészíti a saját tulajdonú földterületet. Angliában és Írországban a 19. század végétől a 20. század végére nyolcvanöt és kilencvenhat százalék-ról harminchat és nyolc százalékra csökkent a bérelt földek aránya. A kizárólag bérlésre alapozott gazdálkodás mindinkább visszaszorul. Ezzel szemben, Magyarországon a rendszerváltást követően a természetes reprivatizációt megakadályozó birtokpolitika miatt a földbérlétkényszer jogintézmény lett (Tanka, 2001). Hatására a szántóterület hatvankilenc százaléka földbérlés. A rendszerváltó századvégi évtizedben magánszemélyek vagy gazdasági szervezetek bér munkásokat alkalmazó nagyüzemeiben a birtokméret korlátlan növelését éppen a laza szabályozás biztosította. Természetes jogi személy családtagonként háromszáz hektár földtulajdonon további háromszáz hektár földhaszonbérleten és térmérték-korlátozás nélküli felesbérlet vagy részesművelés lehetőségekkel akár százezer hektáron is gazdálkodhat. A jogi személyiségű gazdálkodó szervezetek közül a gazdasági társaságot és a szövetkezetet a földtörvény kizárta ugyan a földtulajdonszerzésből, de földhaszonbérleti jogcímen gyakorlatilag térmérték-korlátok nélkül gazdálkodhat. A gazdasági társaság

tagjaitól, üzletrésztulajdonosaitól a földbérlés korlátlan, kívülállóktól maximum kétezer-ötven hektár bérelhető (Tanka 2001).

Birtokpolitika

Max Weber társadalmi cselekvések racionalitás-tipológiáját alkalmazva, Tanka szerint (2001) lényegében kétfajta birtokpolitikát ismer a történelem: értékalapút és célracionálisat.

Birtokpolitika-típusok:

(1) Az értékalapú birtokpolitika természetes, fenntartható, életminőséget javító, emberközpontú és így helyi társadalmi közérdeket szolgál a megtermelt alapanyaghoz integrált és értéksokszorozó vidékgazdaságban. Anyagforgalma zárt, kibocsátása minimális. Megvalósításában és fenntartásában az állam jelentős szerepet vállal a földtőke újraelosztásában, majd hasznosításában is. Megjelenési formája a szuverén, önfenntartó európai és ázsiai családi gazdaság. Közigazgatási eljárással szabályozva a földműves saját és bérelt földje nem lehet több 50 ha öntözött területnél Spanyolországban, 150 ha gabonaföldnél Franciaországban és 125 ha agrárüzemnél Dániában. További védelmet biztosítanak a családi gazdaságok számára bevezetett támo-

gatási rendszerek. A gazdasági teljesítmény-nyel azonos cél a foglalkoztatás, a település, a környezeti és társadalmi tőke értékfenntartása.

(2) A célracionális birtokpolitika a hayeki neoliberais földpiac agrobizniszt olajjal iparosítva eszközracionális, miközben feléli a természeti környezetet és ráadásul gazdasági externáliákat és mérgező anyagáramokat önt a társadalomra. Megjelenési formája a haszonelvű modernizált nagybirtok uradalmi rendszere bérmunkásokkal és gazdatisztekkel. Mindezek zavartalan művelése érdekében az államot mind föld- és természeti erőforrás tulajdonosként, mind pedig méregki-bocsátást és gazdasági externáliát mérő hatóságként számúzné a földviszonyokból. Továbbá abból a célból, hogy közérdekből se korlátozhassa a szűk hatalmi elit gazdasági egyeduralmát.

Az elmúlt évszázad története azt bizonyította, hogy a vidéki föld és humán szerveződés természettel harmonizált, közösség-megtartó egységét csak az értékalapú birtokpolitika biztosíthatja, mégpedig a vízgyűjtők környezeti adottságaihoz szerveződött hagyományos vidékgazdaság szerves technológiafejlődésével. Az értékkivonásra törekvő célracionális birtokpolitika korlátlan gyakorlata viszont gyorsítja felbomlását, különösen, ha a földtulajdonlás vagy földhasználati haszonbérlet helyi közösségektől külsőkhöz kerül. A 20. század első évtizedében Magyarországon a 100 holdnál nagyobb földbirtokok 27,5 százaléka került városiak tulajdonába vagy haszonbérletébe, más források szerint a 100 holdnál nagyobb haszonbérlet felerészben zsidó kézben volt (Fejtő, 2000). Nincs felmérés arról, hogy mindez mennyivel növelte a nagybirtok-dominancia egyébként is munkahelycsökkentő hatását, előkészítve a magyar vidék első exodusát, a kivándorlást Amerikába. A század első felében a birtokkoncentráció ellen és a nagybirtokok felosztásáért folyó értékalapú birtokpolitika kevés eredményt hozott a magyar

vidékgazdaság számára. Tovább rontotta lehetőségeit a század második felében kiero-szakolt kollektív birtokkoncentráció is. Hatására felerősödött a vidék második exodusa, ezúttal a fővárosba. Az elvándorlás és a hiánygazdaság enyhítésére kényszerből bevezetett háztáji és melléküzemág, a nagybirtok elsődleges termelésének alapanyagára épülve változatos túlélési stratégiákkal sokszorozta meg a vidék erőforrásait. E korszak egyik hozadéka, hogy elkezdődött a vidékgazdaság ösztönös multiplikálása. Sajnos a rendszerváltást követően kialakult uradalmak már nem érdekeltek az alapanyag helyi forgatásában. Az iparszerű bérmunkával előállított tömegtermék külső közvetítőkkal, helyi értékhozzáadás nélkül, haszonelvű célracionális eszközökkel kerül szerződéses feldolgozókbá és élelmiszerláncokba. Miközben az értékalapú vidékgazdaságot támogató EU biogazdálkodással, tájgazdálkodással, speciális termelési kultúrákkal és vidékturizmussal családi gazdaságokban természetesíti tovább tájait. Félő, hogy a globális tőkemozgásoknak olyan Kelet-Európára van szükségük, ahol bérmunkások hatékony nagyüzemi tőkés nagybirtokok megergett tájain vegyszerekkel és hormonokkal transzgenetikus tömegterméket állítanak elő. Még félőbb, hogy jó pénzért uradalmaink urai ezt is vállalják, és tovább folytatódik a népességcsökkenés vagy végbemegy a vidék harmadik exodusa a Kárpát-medencéből, de hová?

Megoldás a vidékgazdaság multiplikálása

Minden emberi tevékenység természeti erőforrást fogyaszt. Az energiaszükséglet, anyagformáló iparok és anyagmozgató szállítás és közlekedés csak fogyasztja a megújíthatatlan és szűkös erőforráskészleteket. Ezzel szemben a földművelést végző vidék termeli is a megújítható természeti erőforrásokat: talajt, élőlényt, szerves anyagot, energiát, vizet, levegőt. Talajt multiplikálva teremtett például szőlőt, tájat, oxigént, bort, pincét és turistát,

röviden szerves jólétet a vidéki tájban. Legáltalában az élő energiára alapozó hagyományos földművelés, és újra erre készül a posztmodern szerves földművelés is.

A gazdaságkorban (Czakó, 1995) a társadalom és a természet is a gazdaság szolgálatára lett. Erőforrástermelő képessége ellenére a vidék és termékei is alárendelődtek a természeti erőforrásokat csak fogyasztani képes város és ipar érdekeinek. Részesedése a gazdasági növekedésben jelentéktelenné vált. Elsősorban azért, mert a helyi közösségbe integrált szerves vidéki gazdaságot alapanyagtermelővé silányították, megfosztották a hozzáadott értékek GDP-t multiplifikáló lehetőségeitől. A vidék és földművelés leértékelődéséhez hozzájárult a kereslet közvetítése is. A kínálat nem közvetlenül, hanem növekvő mértékben a feldolgozóipar érdekszűrőjén keresztül jut a végfogyasztóhoz. Ráadásul csökken az alapanyagra redukált földművelés nemzetközi kereskedelme, valamint az ipari beruházások indukálta beruházások jelentősége a mezőgazdaságban. Az alapanyag-előállítás sikerei ellenére a vidék tovább szegényedik. Az elmúlt fél évszázadban az egymást követő mezőgazdasági fejlesztési modellek sem segítettek: technológia transzfer, zöld forradalom, intézményi reform, belső indukált innováció, új zöld forradalom. Az olajra épült modern mezőgaz-

daság tökeintenzíven, a ráfordítások mennyiségi növelésével termel, kiszorítva a munka-intenzív földművelést. Iparosodott a földművelés munka, minimumra zuhant a helyi feldolgozásból származó multiplifikáló értékhozzáadás, ennek következtében csökkent a mezőgazdaság részesedése a GDP-ből. Leértékelődtek a vidéki erőforrások és haszonvételek. Mindezek eredményeként drasztikusan esett a foglalkoztatottak száma a vidéki elsődleges erőforrásfogyasztó ágazataiban: a földművelésben, az erdészetben, az akvakultúrában és a bányászatban.

Az ellehetetlenült vidékélet össztársadalmi kárainak hatása és a környezet veszteséges fogyasztása napjainkban posztmodernizálja, újraszerkeszti, fenntarthatóvá teszi a vidéket és a földművelést. Mégpedig az elsődleges alapanyagok helyi specifikálásával, fejlesztésével, feldolgozásával, tárolásával, árusításával, turizmusával. A fejlett országok vidékgazdasága már nem korlátozódik alapanyag-termelésre. A modern technológiák csökkenő munkaerőigénye, valamint az alapanyagok csökkenő részesedése a GDP-ből új vidékfejlesztő stratégiák keresésére kényszerítették a politikát. Piaci erejével a város dönt vidéke sorsáról, a természeti, humán és a pénzügyi erőforrások felhasználásáról, elosztásáról. Visszaalakulóban a vertikálisan, tehát a termelés, szolgáltatás és fogyasztás teljességére

Gazdaság-diverzifikálás	Alapanyag-diverzifikálás	Alapanyag-multiplikálás
építés	intenzív monokultúra	tárolás
lakótáj	extenzív monokultúra	feldolgozás
bioipar	polikultúra	átdolgozás
<i>hightech</i>	integráció	csomagolás
erdészet	export	árusítás
védett terület	import	szállítás
turizmus	fejlesztés	forgalmazás
sport	specifikum	kereskedés
jogátadás	biotermék	reklámozás
ökoszolgáltatás		fogyasztás

6. táblázat • A vidéki gazdasági tér diverzifikálása és multiplikálása

szervezett vidékgazdaság. Felújított régi-új gazdaságtérként horizontálisan integrálódva a városhoz és a nemzetközi gazdasághoz. Az alapanyagok értékhozzáadó multiplikálása mellett szolgáltató, támogató, lakótáj, turizmus, sport, nemzeti park, bioipar, Internet és eladható ökoszisztéma gazdasági funkciók bővítik a vidéki gazdaságot.

A nagyobb farmok monokultúrákkal, a közepes és kis farmok befektetés-intenzív működéssel (gyümölcs, zöldség, állattartás) vagy részidős földműveléssel alkalmazkodnak az új gazdasági térhez. A vidéki tevékenység diverzifikálása a nagyobb vagy hatékonyabb farmok esetében hagyományos mezőgazdasági tevékenységekre korlátozódik, vagy, másoknál, új gazdasági ágazatokra is kiterjed (építés, iparok, turizmus, sport, stb.). A befektetés-intenzív és mérgező monokultúra-rendszerek negatív környezeti hatásai és növekvő társadalmi externalitások következtében kiszorulnak az egészséges vidékről. Kialakultak a földművelés régi-új prioritásai: kevesebb olaj, kevesebb peszticid, kis talajerózió, kevesebb nitrát, ke-

vesebb vízszennyezés, hatékonyabb öntözés. Terjednek a támogatott extenzív és integrált farmok, erdőtelepítések, vizes élőhely-rekonstrukciók, védett területek. Hagyományos földhasználati jogok kerülnek átadásra a társadalmi igények kielégítését biztosító különböző természeti szolgáltatások számára. Angliában a felmérések szerint 1989-ben a farmok 40 %-a, 1999-ben a farmerek 53 %-a már diverzifikálta gazdaságát. A farmok 20 %-a speciális terméket, 47 %-a turizmus, üdülő- és sportszolgáltatást, 39 %-a jogátadást, 20 %-a feldolgozást és árusítást, 13 %-a kézműves és *hightech* terméket fejleszt és termel (www.countryside.gov.uk, 2000). A vidéken megtermelt alapanyag multiplikálásában meglévő lehetőségeket jól szemlélteti néhány EU-országban az állati termék termelésében halmozottan hozzáadott érték nagysága 1998-ban: Hollandia 10 395, Ausztria 2801, Franciaország 1930, Portugália 1173 euró/ha. Ugyanebben az évben Magyarországon az egy hektár megművelt területre jutó bruttó hozzáadott érték csak 405 euró volt (Kovács, 2002).

IRODALOM

- Bernal, John D. (1963): *Tudomány és történelem*. Gondolat, Budapest
- Bonnamour, Jacqueline (1970) *Structures Agraires*. Paris: CDU
- Buday-Sántha Attila (2001): *Agrárpolitika-vidékpolitika*. Dialóg Campus, Budapest
- Cloke, Paul J. (1977): An Index of Rurality for England and Wales. *Regional Studies*. 11. 31-46.
- Clout, Hugh D. (1972): *Rural Geography: An Introductory Survey*. Pergamon Press, Oxford
- Csizmadia E. (1993): *Bevezetés az élelmiszergazdaság-tanba*. Akadémiai, Budapest
- Czakó Gábor (1995): *Mi a helyzet? A gazdaságkor títkei*. IGEN Egyesület, Budapest
- Fejtő Ferenc (2000): *Magyarság, zsidóság*. História Könyvtár Monográfiák. 14. 7-338.
- Frutos, Luisa M. (1999): Human Organization in Rural Areas. In: Golley, Frank B. –Bellot, Juan (eds.). *Rural Planning from an Environmental Systems Perspective*. Springer. 195-217.
- Fukuyama, Francis (2000): *A nagy szétbomlás*. Európa, Budapest
- Harcza István (1996): A paraszti népesség társadalmi mobilitása. In: Orosz István – Fűr Lajos – Romány Pál (szerk.) *Magyarország agrártörténete*. Mezőgazdasági, Budapest
- Kovács Ferenc (2002): Állati eredetű élelmiszer-előállítás, élelmiszerbiztonság, életminőség. *Magyar Tudomány*. 47. 9. 1141-1146.
- Orosz István – Fűr Lajos – Romány Pál (szerk.) (1996): *Magyarország agrártörténete*. Mezőgazdasági, Budapest.
- Tanka Endre (2001): Földtörvény a magyar uniós integráció küszöbén. *Valóság*. 2. 1-27
- Tanka Endre (2001b): *Megmaradásunk a föld*. Kairosz, Budapest
- Tanka Endre (2002): A magyar földpolitika a luxemburgi megállapodás után. In: Dulai Sándor – Györi-Nagy Sándor (szerk.) *Szántani kén', tavasz vagy on...* Válasz, Budapest, 107-116.